

BUXORO VILOYATI GIDRONIMLARI SEMANTIKASI

Raxmatullayev Sharofiddin Nematullayevich

Buxoro davlat universiteti dotsenti

E-mail: raxmatullayevshn@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada Buxoro viloyati hududida uchraydigan gidronimlarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Gidronimlarning shakllanishida tabiiy-geografik belgi, suvning fizik-kimyoviy xususiyati, o'simlik nomi, joy nomi, kishi nomi, obyektning hududiy o'rni hamda tarixiy-madaniy omillarning ishtiroki ko'rsatib beriladi. Zarafshon, Dengizko'l, Sho'rko'l, Jiydako'l, Shohrud, Xo'jasayot ko'li, Quyimozor kanali, Qorovulbozor magistral kanali, Amu-Buxoro kanali singari gidronimlar nominatsiya motivi va semantik tarkibi jihatidan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida Buxoro gidronimiyasida tabiiy belgi asosidagi nominatsiya bilan bir qatorda toponimik transfer, antroponimik nominatsiya va funksional-hududiy nomlash modellari ham faol ekani asoslanadi. Gidronimlarning semantikasi hududning tabiiy sharoiti, sug'orish madaniyati, tarixiy taraqqiyoti hamda aholining lisoniy tafakkurini aks ettiruvchi muhim manba ekanligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: gidronim, gidronimiya, onomastika, toponim, semantika, nominatsiya, toponimik transfer, Zarafshon, Dengizko'l, Shohrud, Buxoro.

SEMANTICS OF HYDRONYMS OF THE BUKHARA REGION

Abstract. The article analyses the lexical and semantic features of hydronyms occurring in the Bukhara region. Particular attention is paid to the role of natural and geographical characteristics, physical properties of water, plant names, place names, personal names, spatial location and historical-cultural factors in the formation of hydronyms. Hydronyms such as Zarafshon, Dengizkol, Shorkol, Jiydakul, Shohrud, Khojasayot Lake, Quyimozor Canal, Qorovulbozor Main Canal and Amu-Bukhara Canal are analysed according to their nomination motives and semantic structure. The study shows that, alongside nomination based on natural features, toponymic transfer, anthroponymic nomination and functional-spatial naming models are productive in the hydronymy of Bukhara. It is concluded that hydronyms constitute an important linguistic source reflecting the natural environment, irrigation culture, historical development and linguistic worldview of the population.

Keywords: hydronym, hydronymy, onomastics, toponym, semantics, nomination, toponymic transfer, Zarafshan, Bukhara.

KIRISH

Onomastik birliklar muayyan hududning tarixi, tabiiy-geografik sharoiti, etnik tarkibi, ijtimoiy munosabatlari va til taraqqiyoti haqida ma'lumot beruvchi lisoniy manbalardan biridir. Toponimik tizimning muhim tarkibiy qismini suv obyektlari

nomlarini o'rganuvchi gidronimiya tashkil qiladi. Daryo, ko'l, kanal, ariq, buloq, quduq, hovuz, zovur, kollektor va boshqa suv obyektlariga berilgan atoqli nomlar gidronimlar sifatida talqin qilinadi [1].

Gidronim boshqa toponimik birliklarga qaraganda uzoq vaqt saqlanish xususiyatiga ega. Chunki suv manbalari insonning yashash hududi, xo'jalik faoliyati va dehqonchilik madaniyatining shakllanishida yetakchi omillardan biri hisoblangan. Ayniqsa, tabiiy suv resurslari nisbatan cheklangan Buxoro vohasida daryo, kanal, ariq, ko'l, hovuz va quduqlar nafaqat tabiiy-geografik obyekt, balki ijtimoiy-iqtisodiy hayotni tashkil qiluvchi asosiy vositalardan bo'lgan. Shu sababli Buxoro gidronimiyasi vohaning ko'p asrlik tarixiy xotirasini o'zida saqlab kelayotgan lisoniy qatlamlardan biri sanaladi.

Buxoro vohasining taraqqiyoti Zarafshon daryosi va undan chiqarilgan qadimiy sug'orish tarmoqlari bilan chambarchas bog'liq. Tarixiy manbalarda hozirgi Zarafshon daryosining turli davrlarda turlicha nomlar bilan yuritilgani, Buxoro hududidagi kanal va suv tarmoqlarining esa voqa shahar va qishloqlarining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgani qayd etiladi [3; 4].

Mazkur maqolaning maqsadi Buxoro viloyati gidronimlarini semantik jihatdan tasniflash, ularning nomlanish motivlarini aniqlash va gidronimik birliklarda hududning tabiiy, tarixiy hamda lisoniy xususiyatlari qanday aks etganini ko'rsatishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'zbek toponimikasi va gidronimiyasini o'rganishda S. Qorayev, N. Uluqov, Z. Do'simov, T. Nafasov, H. To'rayev kabi tadqiqotchilarning ishlari muhim ilmiy asos vazifasini bajaradi. S. Qorayev toponimlarning vujudga kelishi, nomlanish qonuniyatlari va semantik guruhlarini umumtoponimik nuqtayi nazardan tavsiflagan [2]. N. Uluqov esa o'zbek tili gidronimlarini tarixiy-lisoniy jihatdan maxsus o'rganib, suv obyektlari nomlarining shakllanishi va taraqqiyotiga doir muhim nazariy xulosalarni ilgari surgan [1].

Buxoro hududidagi nomlarni o'rganishda H. To'rayevning "Buxoro toponimikasi" asari alohida ahamiyat kasb etadi. Unda viloyat toponimlarining tarixiy shakllanishi, etimologiyasi, mahalliy geografik sharoit bilan munosabati va ayrim gidronimik birliklarning kelib chiqishi haqida ma'lumotlar keltirilgan [3].

So'nggi yillarda Buxoro gidronimlari alohida tadqiqot obyekti sifatida ham o'rganila boshlandi. Xususan, Buxoro gidronimlarining tarixiy-etimologik xususiyatlari, Zarafshon nomining tarixiy shakllari hamda gidronimlarning tipologik belgilariga bag'ishlangan tadqiqotlarda ushbu nomlarning qadimiy va zamonaviy qatlamlari tahlil qilingan [5; 6].

Maqolada tavsifiy, leksik-semantik, komponent tahlil, tarixiy-qiyosiy hamda nominativ-motivatsion tahlil metodlaridan foydalanildi. Gidronimlar obyektning qanday xususiyati nomlash uchun asos bo'lganiga ko'ra semantik guruhlariga ajratildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Buxoro viloyati gidronimlarini semantik jihatdan o'rganish nomning tashqi shaklini izohlash bilangina cheklanmaydi. Gidronimning semantikasini aniqlashda "nima sababdan aynan shu belgi nomlash uchun tanlangan?" degan savol muhimdir. Shu nuqtayi nazardan Buxoro gidronimlarini quyidagi semantik-nominativ guruhlarga ajratish mumkin.

1. Suv obyektining tabiiy xususiyatini ifodalovchi gidronimlar

Bu guruhga suvning rangi, ta'mi, tarkibi, hajmi, holati yoki unga aloqador boshqa tabiiy belgilar asosida shakllangan nomlar kiradi.

Sho'rko'l gidronimi sho'r + ko'l komponentlaridan tashkil topgan. Nomning birinchi qismi suvning asosiy fizik-kimyoviy xususiyatini – sho'rligini bildiradi. Demak, mazkur nomda obyektning boshqa suv havzalaridan farqlash uchun uning suv tarkibiga xos belgi nominatsiya asosi vazifasini bajargan. Shu tipdagi nomlarda atoqli ot hosil bo'lishidan oldin mavjud bo'lgan sifatlovchi belgi gidronimning semantik yadrosiga aylanadi.

Sho'rqqoq ko'li nomida ham suv yoki uning atrofidagi yerning sho'rlanish holati asosiy differensial belgi sifatida yuzaga chiqadi. Bunday nomlar Buxoro hududining tabiiy-meliorativ sharoitini bevosita lisoniy shaklda aks ettiradi.

Dengizko'l nomi esa dengiz + ko'l modelida shakllangan. Bunda "dengiz" komponenti obyektning haqiqiy geografik turini emas, balki ko'lining kattaligi, kengligi va ko'z ilg'amas darajadagi suv maydoni haqidagi tasavvurni ifodalovchi obrazli nominativ vosita sifatida qo'llangan. Tarixiy manbalarda mazkur suv havzasining "Bahr ul-Buxoro", ya'ni "Buxoro dengizi" tarzida qayd etilishi ham uning katta suv havzasi sifatida idrok etilganini ko'rsatadi [4]. Shunday qilib, Dengizko'l gidronimida hajm-kenglik semasi yetakchi hisoblanadi.

2. O'simlik nomlari asosida shakllangan gidronimlar

Tabiiy muhitdagi o'simliklar suv obyektlarini nomlashda muhim nominativ belgiga aylanishi mumkin.

Jiydako'l gidronimi jiyda + ko'l shaklida tuzilgan bo'lib, nomning birinchi komponenti fitonimdir. Bu kabi nominatsiyada suv havzasi atrofida ma'lum o'simlikning ko'pligi, shu o'simlikning hudud uchun xarakterli ekanligi yoki suv obyektining o'sha fitogeografik belgi orqali mahalliy aholi tomonidan ajratib ko'rsatilishi asos bo'lgan.

Ushbu modelni fitonim + gidrografik termin → gidronim shaklida ifodalash mumkin. Bunday nomlar faqat suv obyektini belgilab qolmay, nom paydo bo'lgan davrdagi hududning o'simlik dunyosi haqida ham bilvosita ma'lumot beradi.

3. Toponimik transfer natijasida shakllangan gidronimlar

Buxoro gidronimiyasida keng tarqalgan hodisalardan biri mavjud joy nomining suv obyektiga ko'chirilishidir. Bu jarayon toponimik transfer sifatida talqin qilinadi.

Masalan, Xo'jasayot ko'li, Kamot kanali, Jilvon kanali, Sayot kanali, Qorovulbozor magistral kanali, Quyimozor kanali kabi nomlarda suv obyektining nomi unga yaqin yoki u orqali o'tadigan hudud, aholi punkti yoxud boshqa geografik obyekt nomi bilan bog'langan.

Bunda nominatsiya modeli oykonim/toponim → gidronim shaklida yuzaga keladi.

Masalan, Qorovulbozor magistral kanali birikmasida Qorovulbozor komponenti kanalni hududiy jihatdan identifikatsiya qilsa, magistral kanal uning gidrotexnik turi va funksiyasini ko'rsatadi. Quyimozor kanalida ham Quyimozor nomi asosiy identifikator vazifasini bajaradi. Natijada avval mavjud bo'lgan toponim yangi onomastik obyektga ko'chadi va gidronimik xususiyat kasb etadi.

Bu holat gidronimlar va oykonimlar o'rtasida doimiy semantik hamda nominativ aloqadorlik mavjudligini ko'rsatadi.

4. Antroponim asosida shakllangan gidronimlar

Suv inshootlariga ularni qurdirgan, bunyod etishda ishtirok etgan yoki ma'lum tarixiy davrda mashhur bo'lgan kishilar nomining berilishi ham Buxoro gidronimiyasiga xos hodisalardan biridir.

Karyakin kanali, Oxunberdi kanali, shuningdek, ayrim kollektorlarning shaxs nomlari bilan atalishi antroponimik nominatsiya namunasidir.

Bunday gidronimlarda antroponim + gidrografik termin → gidronim modeli amal qiladi. Mazkur nomlarning semantikasida suvning tabiiy xususiyati emas, balki obyektning inson faoliyati bilan bog'liqligi yetakchi o'ringa chiqadi. Demak, sun'iy gidroinshootlar nomlanishida antropotsentrik omil tabiiy suv obyektlaridagiga qaraganda kuchliroq namoyon bo'ladi.

5. Hududiy va yo'nalish ma'nosini ifodalovchi gidronimlar

Sun'iy suv tarmoqlari, ayniqsa, kollektor, zovur va kanallar nomlanishida obyektning qaysi hududda yoki qaysi yo'nalishda joylashgani muhim nominativ belgi bo'lib xizmat qiladi.

G'arbiy Torob, Janubiy kollektor, G'arbiy Qorako'l, Shimoliy Buxoro singari nomlarda g'arbiy, janubiy, shimoliy birliklari fazoviy orientir semasini ifodalaydi.

Ularning umumiy modeli fazoviy belgi + toponim/gidrografik termin → gidronim ko'rinishidadir. Bunday nomlarning asosiy vazifasi bir xil turdagi gidrotexnik obyektlarni hududiy jihatdan bir-biridan farqlashdir. Shuning uchun ushbu nomlarda emotsional yoki obrazli semantika deyarli kuzatilmaydi, aksincha, aniqlik va lokativlik yetakchi xususiyat hisoblanadi.

6. Funktsional xususiyat asosida shakllangan gidronimlar

Buxoro viloyatidagi sun'iy gidrotizim nomlarining bir qismi obyektning suv xo'jaligidagi vazifasini ifodalaydi.

Bosh Buxoro kollektori, Qorako'l bosh kollektori, Asosiy drenaj kollektori, Tarmoq kollektori, Katta zovur kabi nomlarda bosh, asosiy, tarmoq, katta kabi

komponentlar obyektning gidrotizimdagi mavqeyi, ko‘lami yoki funksional darajasini bildiradi.

Masalan, bosh kollektor birikmasida “bosh” leksemasi “asosiy, yetakchi” semasini voqelantiradi. Katta zovur nomida esa o‘lcham va miqyos nominativ asosga aylangan.

Demak, mazkur guruhda gidronimlarning semantikasi tabiat hodisasidan ko‘ra inson tomonidan tashkil etilgan suv xo‘jaligi tizimining ichki ierarxiyasini aks ettiradi.

7. Tarixiy-madaniy semantikaga ega gidronimlar

Buxoro gidronimiyasining eng qiziqarli qatlamlaridan biri nom tarkibida uzoq tarixiy jarayonlarni saqlab qolgan gidronimlardir. Bu jihatdan Zarafshon alohida ahamiyatga ega.

Zarafshon fors-tojik tilidagi zar – “oltin” va afshon – “sochuvchi” komponentlari bilan bog‘lanib, “zar sochuvchi”, “oltin sochuvchi” ma’nosini anglatadi. Tarixiy manbalarda daryoning turli davrlarda boshqa nomlar bilan ham qayd etilgani uning nomlanish tarixining juda qadimiy ekanligini ko‘rsatadi [5; 6]. Hozirgi Zarafshon nomida suvning iqtisodiy va hayotbaxsh ahamiyatini obrazli baholash semasi mavjud.

Bu gidronimni oddiy geografik nom deb emas, balki aksiologik-metaforik nominatsiya mahsuli sifatida baholash mumkin. Chunki “zar sochuvchi” tushunchasida daryoning voha hayotiga farovonlik, hosildorlik va boylik olib kelishi haqidagi xalq tasavvuri mujassamlashadi.

Buxoro shahrining tarixiy suv ta’minotida muhim o‘rin tutgan Shohrud nomi ham tarixiy gidronimik qatlamga mansub. Nom tarkibidagi fors-tojikcha rud komponenti “daryo, suv oqimi” ma’nosini bildiradi. Nomning birinchi komponentining tarixiy talqini turlicha izohlansa-da, gidronimning umumiy semantik strukturasida uning muhim, yirik suv yo‘li ekanligi haqidagi tushuncha ustun turadi. Shohrudning Buxoro shahri suv ta’minotidagi tarixiy o‘rni ham mazkur nomning voha gidronimiyasida alohida mavqega ega ekanligini ko‘rsatadi [7].

Buxoro gidronimlarining asosiy semantik modellari

N ^o	Semantik model	Misollar	Yetakchi sema
1	Tabiiy belgi asosidagi	Sho‘rko‘l, Sho‘rqoq ko‘li	suvning sifati, sho‘rlik
2	Hajm va tashqi belgi	Dengizko‘l	kenglik, kattalik
3	Fitonim asosidagi	Jiydako‘l	o‘simlik dunyosi
4	Toponimik transfer	Xo‘jasayot ko‘li, Kamot kanali, Quyimozor kanali	hududiy mansublik
5	Antroponim asosidagi	Karyakin kanali, Oxunberdi kanali	shaxs bilan bog‘liqlik

6	Fazoviy nominatsiya	G'arbiy Torob, Shimoliy Buxoro, Janubiy kollektor	joylashuv, yo'nalish
7	Funksional nominatsiya	Bosh Buxoro kollektori, Asosiy drenaj kollektori	vazifa, ierarxiya
8	Tarixiy- metaforik	Zarafshon, Shohrud	tarixiy- madaniy va baholash semantikasi

Jadvaldan ko'rinadiki, Buxoro gidronimiyasida nomlash jarayoni bir xil semantik tamoyil bilan chegaralanmaydi. Tabiiy suv obyektlarida ularning tashqi yoki fizik xususiyatlariga asoslangan nominatsiya faol bo'lsa, sun'iy suv inshootlarida hudud, shaxs, funksiya va joylashuvga asoslangan nomlash tamoyili kuchliroq namoyon bo'ladi.

Yana bir muhim jihat shundaki, Buxoro gidronimiyasi ko'p qatlamli lisoniy tizimdir. Unda turkiy va fors-tojik til unsurlari, shuningdek, tarixiy davrlarda shakllangan onomastik modellar o'zaro birikkan. Sho'rko'l, Jiydako'l singari nomlarda turkiy model, Zarafshon, Shohrud kabi qadimiy gidronimlarda esa fors-tojik tiliga oid komponentlar aniq namoyon bo'ladi. Bu holat Buxoro vohasidagi ko'p asrlik lisoniy va madaniy aloqalarning gidronimik tizimda ham aks etganini ko'rsatadi.

Xulosa

Buxoro viloyati gidronimlarining semantik tahlili asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, viloyat gidronimlari hududning tabiiy-geografik xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim lisoniy birliklardir. Sho'rko'l, Sho'rkoq ko'li, Dengizko'l kabi nomlarda suvning sifati, hajmi va tashqi belgisi to'g'ridan-to'g'ri nominatsiya asosiga aylangan.

Ikkinchidan, gidronimlarning bir qismi atrof-muhit bilan bog'liq nomlash motivini saqlaydi. Jiydako'l singari birliklarda o'simlik dunyosi suv obyektining nomlanishiga asos bo'lgan.

Uchinchidan, Buxoro gidronimiyasida toponimik transfer faol hodisa hisoblanadi. Mavjud aholi punkti yoki hudud nomining kanal, ko'l va boshqa suv inshootlariga ko'chishi Xo'jasayot ko'li, Kamot kanali, Quyimozor kanali, Qorovulbozor magistral kanali kabi nomlarda kuzatiladi.

To'rtinchidan, sun'iy gidroinshootlar nomlanishida antroponimik, fazoviy va funksional semantika faol. Bu holat gidronimlarning faqat tabiiy obyektlarni emas, balki inson tomonidan yaratilgan suv xo'jaligi tizimini ham lisoniy jihatdan tartibga solishini ko'rsatadi.

Beshinchidan, Zarafshon, Shohrud, Dengizko'l kabi tarixiy gidronimlar o'z tarkibida vohaning qadimiy tarixi, xo'jalik madaniyati va aholining suvga bo'lgan

munosabatini saqlagan. Bunday birliklarda geografik ma'no bilan bir qatorda tarixiy-madaniy va aksiologik mazmun ham mavjud.

Shunday qilib, Buxoro viloyati gidronimlari semantikasi tabiat – inson – tarix – til munosabatining yaxlit lisoniy ko'rinishini namoyon etadi. Gidronimlarni semantik va nominativ-motivatsion jihatdan tadqiq qilish nafaqat o'zbek onomastikasi va leksikologiyasi, balki Buxoro vohasining tarixiy geografiyasi, etnolingvistikasi va lingvomadaniyatini o'rganish uchun ham muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Uluqov N. O'zbek tili gidronimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2008.
2. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – 320 b.
3. To'rayev H. Buxoro toponimikasi. – Buxoro: Durdona, 2021.
4. Narshaxiy, Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far. Buxoro tarixi. – Toshkent: Sharq bayozi, 1993. – 128 b.
5. Bobomurodova M.O. Buxoro gidronimlarining etimologik tadqiqi // Erkin Vohidov o'qishlari. – 2024. – №12(1). – B. 116–120. DOI: 10.63294/afucon/vol12iss1/638.
6. Bobomurodova M.O. Zarafshon daryosi nomlarining semantikasi // Ilm fan xabarnomasi. – 2025. – №5(2).
7. Xamrayev I.M. Shohrud kanalining Buxoro suv ta'minoti tizimida tutgan tarixiy ahamiyati // Образование и инновационные исследования. – 2024. – №4.
8. Madrahimov Z. Tarixiy toponimika. – Toshkent: Navro'z, 2017.
9. Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.